

Araştırmalar ve İncelemeler / Researches and Studies

Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)

Zekeriya Kurşun*

Öz

I. Selim'in Suriye ve Mısır seferinden sonra Basra Körfezi daima Osmanlıların stratejik hedefleri arasında olmuştur. Özellikle Sultan I. Süleyman'ın tahta geçmesinden sonra bu hedef sürekli gündemde tutulmuştur. Bir taraftan elde edilen yeni toprakların korunması, diğer taraftan Portekizliler ile hesaplaşarak bir imparatorluk olarak gücünü ispat etmesi Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'ne hakim olmasını gerektiriyordu. Ayrıca Osmanlı Devletinin Hint Okyanusuna açılma istekleri ve önemli ticaret güzergâhlarının kontrolünün sağlayacağı menfaatler Basra Körfezi'ni cazip kılıyordu. I. Süleyman Batı'da istediğini elde ettikten sonra 1534 yılında Bağdat'ı Osmanlı idaresine katarak bu stratejik hedefin ilk adımını atmış oldu. Aynı şekilde Basra'nın Osmanlı idaresine alınarak burada bir beylerbeyliğin kurulması da Basra Körfezi'ni Osmanlılara açmış oldu. Osmanlıların Körfez'deki asıl hakimiyeti Portekizlileri Katıf'tan çıkararak 1555 yılında Lahsa Beylerbeyliğini kurması ile başladı. Osmanlı Devleti bu tarihten itibaren Basra sahillerinden Maskat'a kadar olan kesimde asırlarca söz sahibi olacaktır. Bu makalede bu sürecin yaklaşık 125 yıllık ilk dönemi ele alınarak bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Basra, Basra Körfezi, Lahsa, Katıf.

* Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/ Türkiye, zkursun@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4157-6386

Persian Gulf Policies of the Ottoman Empire: Beylerbeyliks of Baghdad, Basrah and Lahsa (1534-1672)

Abstract

The Persian Gulf had always been among the strategic aims of the Ottomans since Selim I's Egypt campaign. Much more attention had been devoted particularly with Suleyman I. The Ottoman Empire had to have sovereignty over the Persian Gulf because of two important reasons: first it had to retain the newly conquered lands and second to prove its power as an empire by facing with the Portugese. Moreover, reasons such as reaching to the Indian ocean and controlling significant trade routes made the Persian Gulf much more attractive. Suleyman I's taking control of Baghdad in 1534 after accomplishing his aims in the West was the first step towards these strategic aims. Similarly, the control of Basrah by the Ottomans and the establishment of a beylerbeylik there also paved the way for the opening of the Persian Gulf to the Ottomans. However, it was only after the Ottomans forced the Portugese out of Qatif and established the Lahsa beylerbeylik in 1555 that the real control in the Persian Gulf had been established. It is after this date the Ottomans became an important actor in the region from the coasts of Basrah to Musqat for centuries. This paper deals with the first period (125 years) of this rule and makes some evaluations.

Keywords: Baghdad, Basrah, Persian Gulf, Lahsa, Qatif.

Giriş

Osmanlı Devleti, I. Selim'in Suriye (1516) ve Mısır (1517) seferlerinden sonra hemen hemen bütün Arap dünyasının hâkimi olmuştur. Seferler yapılmasına rağmen doğrudan idare altına alınamayan veya bir şekilde Osmanlı Devleti'nin ilgisi dışında kalan Uman (Maskat), Fas gibi bölgeler de -İslam dünyasının en güçlü devleti olan, aynı zamanda sona ermiş Abbasi Hilafetini de üstlenen- Osmanlı sultanlarına ya bağlılıklarını arz etmişler ya da ileri düzeyde ilişkiler kurmuşlardır. Kaynak yetersizliğinden dolayı tarihçiler maalesef erken döneme ait sınırlı bilgiler vermektedir. I. Selim'in Kahire'ye ilerlediğinin haberlerini alan ve Kahire'ye girmesini gözlemleyen İbn İyas gibi önemli ve yerli kaynaklar bulunmaktadır. Ayrıca I. Selim'in askerî hareketlerini konu alan Osmanlı tarihçileri veya edebiyatçıları da daha o zaman *Selimnâme* adıyla eserler kaleme almışlardır. Bu eserler, I. Selim'in askerî hareketlerini anlatmalarına rağmen dönemi bütün yönleri ile aydınlatmaktan, özellikle taşradaki gelişmeleri açıklamaktan oldukça uzaktırlar.

Genel kanaate göre I. Selim, kısa süren saltanat yıllarında (1512-1520) Osmanlı Devleti'ni, bir imparatorluğa taşımıştır. Buna rağmen, dönemin anlatısı yukarıda söylediğimiz kaynaklar ile sınırlı olduğu için bu dönüşüm ile ilgili sorularımızın tamamına cevap bulmakta zorlanıyoruz. Örneğin, yüzünü Batı'ya dönen ve o yöne doğru genişleyen bir devlet neden on altıncı yüzyılın ilk on yılından itibaren doğuya ve güneye yönelmiştir? Elbette tarih içinde meydana gelen gelişmeler ve uygulanan siyaset bize bu konuda bazı yorumlar yapma imkanı vermektedir.

On altıncı yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin batıda doğal sınırlarına ulaştığı varsayılabilir¹. Bu yüzden doğuya yönelmesi tabii görülmektedir. Ayrıca batıda ilerleyerek önemli bir güce ulaşan Osmanlı Devleti, misyon olarak da çevresindeki dünyaya düzen verme iddiasında idi. Bu vesile ile batıda olduğu kadar, doğuda ve güneyde de kendisini kanıtlamak zorundaydı. Ama bunun için öncelikle doğudan gelen tehditlere karşı kendi güvenliğini sağlaması gerekiyordu. Ayrıca büyük bir deniz imparatorluğu olan Portekiz, güneyde doğrudan İslam dünyasını, dolaylı olarak da Osmanlı Devleti'ni tehdit etmeye başlamıştı.

1 Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimilerine göre Osmanlı Devleti zaten merkezi İstanbul olan bir devletin Batı'da gidebileceği en son noktaya varmıştı. Bu yüzden doğuya yönelmesi tabii idi. Bu görüşü paylaşmayan birçok modern Arap tarihçisi de bulunmaktadır. Osmanlı sonrası Avrupa emperyalizmini yaşayan bazı modern Arap tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerini idaresine almasını anakronik bir şekilde emperyalist bir yaklaşım olarak değerlendirirler. Bu konu uzun bir tartışmayı gerektirmektedir. Ancak son yıllarda bizim de katıldığımız birinci görüşe ilgi ve katılım artmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu büyük güç ile de yüzleşmesi gerekiyordu. Bu da ancak onların İslam dünyasına yaklaştıkları yönden mümkün olabilirdi. Nitekim on altıncı yüzyılın başlarında eriştikleri güç ile Osmanlılar artık kendilerini İslam dünyasının yegâne müdafileri olarak görmeye başlamışlardı ve bunun da bir şekilde kanıtlanması gerekiyordu².

Portekiz Tehdidi ve İslâm Dünyası

Esasında Osmanlıların batılı güçler ile yüzleşmesi on altıncı yüzyıldan çok önce başlamıştı. En büyük yüzleşme de kuşkusuz 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesi idi. Nitekim, Osmanlıların İstanbul'u fetihleri ve Batı'da varlık göstermeleri, Müslümanlara karşı kutsal ittifakların doğması ile neticelenecektir. Özellikle dönemin büyük deniz gücü Portekizliler 1458 yılında V. Alfonso öncülüğünde Fas'taki Müslümanlara karşı savaş açmıştır. Mağrip topraklarına doğru sürdürülen bu akınlar sonunda Portekizliler, 1468'de Kazablanka'yı yakıp tahrip ettiler. 1471'de Fas'ın batı taraflarını tamamen ellerine geçirdiler. Arap coğrafyasında, Hint Okyanusu'ndan, Fars Körfezi'ne; buradan Necid sahilleri ve Hicaz'a kadar Portekiz tehdidi baş gösterdi. Aynı şekilde Kuzey Afrika'nın tamamında Portekiz ve İspanyol tehdit ve işgalleri başlamıştı³.

"Fetihlerin Efendisi" unvanıyla Kral I. Manuel, 1495-1521 yılları arasında Portekizlilerin Hindistan'da kurdukları devleti merkez edinerek, buradan Arap sahillerine yönelmişti⁴. Portekiz ve İspanyolların İslam dünyasına yönelttikleri tehditler, sadece sözde ve sınırlı akınlarda kalmamıştı. On altıncı yüzyılın başlarına gelindiğinde, adı geçen coğrafyaların denize açık taraflarında fiilen hâkimiyetlerini tesis etmişlerdi. Memlüklerin idaresindeki Mısır-Suriye kısmen bu durumun dışında kalsa dahi buralar da tehdit altında idi. Özellikle Portekizlilerin 1502-1507 arasında Kızıldeniz'in yakınlarına kadar sokulmaları ve ele geçirdikleri Kilva (Kilwa) ve akabinde Sokatra (Socatra) adasını deniz üssüne çevirmeleri bu tehdidi arttırmıştı. Her ne kadar Kızıldeniz'i bütünüyle ele geçiremediler ise de aynı sıralarda Hürmüz'e yönelmeleriyle Doğu İslam Dünyası iki ateş arasında

2 Esasında İslam dünyasını müdafaa fikri Osmanlıların ataları olan Selçuklulardan devralınan ama son birkaç yüz yıldır mümkün olmayan bir görev idi. Selçuklu Türkleri, Suriye, Anadolu'nun bir bölümü, Kafkaslar, Irak, İran, Orta Asya'da Aral gölü ve Ceyhun Irmağı'nın ötelelerine hatta körfezde Uman'a kadar egemen olmuşlardı. Bu egemenlik fiili bir hâkimiyet tesisinden öte İslam dünyasını müdafaa iddiasını taşımaktaydı. Arthur Goldschmidt Jr-Lawrence Davidson, *A Concise History of the Middle East*, U.S, 2006, s.96-98.

3 Albert Hourani, *A History of the Arap People*, London, 1991, s. 212; Nikolay İvanov, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi*, çev: İlyas Kemaloğlu- Rakhat Abdieva, Ankara, 2013, s. 1.

4 C.R. Boxer, *Portuguese India in the Mid-Seventeenth Century*, Delhi, 1980, s. XI.

kalmıştı. Diğer taraftan Mısır'daki Memlük idaresi bu krizi yönetmekten oldukça uzaktaydı. Özellikle bu konuda onların yetersizlikleri Diu'da Portekizlilere karşı 1509 yılında aldıkları mağlubiyet ile daha da belirgin hale gelmişti⁵. Artık Fars Körfezi'nden Fas'a kadar pek çok Müslüman emir Portekiz idaresine bağlılık arz ediyordu⁶. Memlük idaresinin Portekizlilerin elinde yıkılması; hem Arap coğrafyasının tamamının esarete düşmesi hem de Osmanlı Devleti'nin güney sınırlarının tehdit altına girmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Anadolu'dan Fars Körfezi'ne buradan da Hint Okyanusu'na ve hatta Kuzey Afrika'ya kadar olan bölgelere bir bütün olarak hâkim olmak istemesi tabii ve stratejik bir zorunluluk olarak ortaya çıktı⁷. Ünlü Portekiz denizci Alfonso de Albuquerque 1515 yılında, stratejik bir mevki olan Hürmüz adasını işgal edip, Fars Körfezi'ni kapatarak giriş-çıkışları kontrol altına almıştır. Bu gelişme karşısında İran şahı da bir şey yapamamış ve seyirci kalmıştır⁸. Yeni durumun Fars Körfezi ve Hint deniz ticaretinde etkin olmak isteyen Osmanlıların Portekizliler ile olan rekabetlerini ortaya çıkardığını varsaymak mümkündür.

Sultan I. Selim'in 1516'daki Suriye Seferi ile başlayan ve 1517 yılında Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılmasıyla devam eden süreci, bahsi geçen bu rekabetten bağımsız okumamak gerekmektedir. Zira o dönemde ne İran ne de İslam dünyasında önemli bir güç sayılan Mısır Memlük Sultanlığı, Portekiz güçlerine karşı koyma imkânına sahip değildiler. Çünkü Memlük Sultanlığı zayıflamış, deniz gücü etkisiz hale gelmişti. İran'da ise yeni bir Türkmen devleti olan Safeviler ortaya çıkmış ve daha ziyade iç konsolidasyonu sağlama ve Anadolu'ya doğru yayılma politikası takip ediyorlardı. Portekizlilerin karşısına çıkabilecek yegâne Müslüman güç Osmanlı Devleti idi. Üstelik Portekizliler, Kuzey Afrika'dan Hürmüz'e ve buradan Bahreyn ve Katif sahillerine kadar uzanan bir tesir alanı oluşturmuştu. Nitekim Osmanlı Devleti Mısır'ı kendi topraklarına kattıktan sonra 1520'lerde Kızıldeniz'de nüfuz oluşturma çabası içinde iken Portekizlilerin de Körfez'de Bahreyn ve civarında aktif olmaları tesadüfi değildir.

5 George William Frederick Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574*, Philadelphia, 1942, s. 29-31.

6 Portekiz Bilim Akademisi on altıncı yüzyılın başında bütün Arap emirleri ile yapılan ve *Torre Do Tombo* arşivinde saklanan yazışmaları bir araya getirerek 1789 yılında yayımlamışlardır. Buradaki yazışmalar incelendiğinde Kuzey Afrika'dan Basra Körfezi'ne hemen hemen bütün Arap liderlerinin (şeyhler, emirler) Portekizlilere boyun eğdiği görülmektedir. Yazışmalar için bak.: *Documentos Arabiscos*, Lisboa, 1789.

7 Muhammed Hasan el Haydarus, *Es-Siyasah el Osmaniyye Tichah el Halic el Arabî*, Dâr el Mütenebbî, (Tarihsiz), s. 9.

8 Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, S. 25, 1971, s. 52.

Albuquerque, İkinci Hürmüz seferi sırasında Osmanlılar ile ilişkileri artık düşmanlık seviyesine gelmiş olan İran Şahı (Safeviler) ile de bir anlaşma yaparak bir avantaj yakalamıştı. Nitekim bu anlaşma kısa sürede meyvesini verdi. 1521 yılında Portekizlilerin Hindistan valisi Diogo Lopez de Sequeira, İranlıların Hürmüz hâkimi Turan Şah ile birlikte Lahsa'da⁹, Cebrî Emirliği'ne bağlı Bahreyn ve Katif taraflarına bir sefer düzenlediler. Cebrîlerin emiri olan Zamil b. Mukrin'den kendilerine vergi ödemesini istediler. Mukrin bu talebi reddedince öldürüldü. Yerine başka biri getirilerek Bahreyn ve Lahsa sahilleri vergiye bağlandı. Aynı sefer sırasında Portekizliler Körfezde stratejik bir mevki olan Katif'a da bir garnizon yerleştirdiler¹⁰. Bundan sonra yaşanan diğer gelişmeleri ise biraz daha detaylı olarak Salih Özbaran Portekiz kaynaklarından şöyle aktarmaktadır:

1529 yılında da Basra hâkimi Raşid ibn Megamis ile Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yer Kurna ve civarı, diğer bir deyimle Cezayir bölgesi hâkimi arasındaki çekişmeyi vesile sayan Portekizliler, 2 brigantin taşıdığı 400 askerlik bir kuvvetle, Belchior de Sousa Tavarez'in kumandasında Basra üzerine gitmişlerdi. Taraflar arsında anlaşma temin edilmiş ise de Raşid'in hizmetindeki 7 "fusta" (kürekli küçük gemi) ile 50 "Rumes'in (muhtemelen Osmanlı topraklarından derlenmiş askerler) kendilerine teslim edilmemesinden ötürü Tavarez, bazı beldeleri yakmakta sakınca görmemişti. Aynı yıl içinde Bahreyn hakimi Reis Barbadim (Bahauddin veya Bedreddin) vergisini göndermeyerek, Portekizlilere karşı isyan etmişti. Portekiz'in Hindistan genel valisi Nuno da Cunha, kardeşi Simao da Cunha'ya 5 gemi ve 500 kadar askerle ada üzerine göndermişti.¹¹

Buradan da anlaşılmalıdır ki Portekizliler 1530'larda Anadolu'nun kapısı olan Fars Körfezi'nde aktif bir şekilde faaliyet göstermekte idiler. Zira, sahilden biraz ileri geçip Şattularap üzerinden rahatlıkla Dicle ve Fırat yoluyla Anadolu'ya doğru yönelmeleri mümkündü. Muhtemelen Portekizlilerin o sırada kullandıkları gemiler okyanusa göre hazırlanmış ve nehirlerde kullanılmaya uygun değildi. Ancak Katif'ta uzun süre kalmaları onlarda Dicle ve Fırat nehirlerine uygun gemiler yapma fikrini de vermesi uzak bir ihtimal değildi. Bu yüzden Por-

9 Araçça kaynaklarda "al Hassa", Osmanlı kaynaklarında erken dönemde "Lahsa", geç dönemde ise "Ahsa" olarak geçmektedir.

10 Mansel Longworth Dames, *The Book of Barbosa*; New Delhi 1989, c. 1, s. 77; Özbaran, a.g.mak. s. 6; Barbosa'nın eserinde bu isim Mocrim olarak geçmektedir. Ancak Araçça olan Mukrin ismi ya kulaktan duyularak böyle yazılmış veya eski Portekizceden transkript edilirken yanlış aktarılmıştır. Zira olayın haberleri Mısır'a kadar varmıştı ve bu hadiseyi ünlü Mısır tarihçisi İbn İyas da Mukrin olarak kaydetmişti.

11 Özbaran, a.g.mak. s. 52.

tekizlilerin Katıf'taki varlıkları aynı zamanda Osmanlılar ile karşı karşıya gelme anlamı taşımaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin Fars Körfezi'nde fiilen varlık göstermesi, Sultan I. Süleyman dönemine rastlamaktadır. Sultan I. Süleyman tahta geçtikten sonra imparatorluğu genişletme fikri bakımından babasının yolunu takip etmiştir. Önce Batıya doğru giderek gücünü pekiştirmiş, ardından babasının güneyde yarım bıraktığı misyonu sürdürmüştür. Kuşkusuz Sultan I. Süleyman'ın Fars Körfezi ile ilgilenmesi sadece babasından devraldığı bir miras değildi. Ayrıca bunun için onun da siyasî, stratejik, askerî ve dinî sebepleri vardı. Bu nedeler maalesef tıpkı I. Selim döneminde olduğu gibi dönemin kaynaklarında açık bir şekilde tartışılmamaktadır. On altıncı yüzyılın kaynakları, Sultan I. Süleyman'ın bizzat kendisinin iştirak ettiği askerî hareketler ve savaşların detaylarını vermekte cömert iken, çevre hakkında bilgi verme konusunda aynı cömertliği göstermemektedirler. Daha ziyade on yedinci yüzyıl sonrasında gelişen tarihçilik ile birlikte bu konular da tartışılmaya başlanmıştır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin Fars Körfezi'ndeki erken dönem varlığı hakkında Osmanlı tarihi kaynaklarının bize yeterli bilgiyi verdiğini söylemek zordur. Sultan I. Süleyman'ın Fars Körfezi'ne yönelmesinde, tıpkı babası zamanında olduğu gibi dönemin en büyük deniz gücü olan Portekiz'in Kızıldeniz ve Körfez'deki faaliyetlerinin sebep olduğu aşikârdır. İşin ilginç yanı, konunun taraflarından olan Portekiz kaynakları da bu konuda yeterli bilgi aktarmamaktadır. Aynı şekilde iki büyük gücün bölgede çatışmaya girdiklerinde önemli bir başka aktör olan İran'ın yazılı kaynakları da doyurucu bilgi vermekten uzaktır. Buna rağmen on altıncı yüzyılın gerek Osmanlı ve gerekse Portekiz belgeleri sınırlı da olsa bize önemli ipuçları sunmaktadırlar.

Osmanlı Devleti'nin Suriye ve Mısır'ı idaresine aldıktan sonra Fars Körfezi'ne yönelmesi için gerekli siyasî ve stratejik gerekçeler yukarıda anlatıldığı gibi oldukça erken dönemde ortaya çıkmıştı. Ancak bu gerekçeleri destekleyen başka sebepler de bulunmaktaydı. Kuşkusuz İran topraklarından geçerek Anadolu'ya uzanan "İpek Yolu" ile Basra, Bağdat ve Halep'e ulaşan "Baharat Yolu"nun üzerinde hâkimiyet kurma isteği de Osmanlıların Fars Körfezi'ne inmelerinde ekonomik motivasyonu sağlayan sebeplerin başında gelmektedir. Ancak buna rağmen Fars Körfezi'ne inmek hemen mümkün olmayacaktı. Bu bir süreci gerektirmekteydi. Bu süreç de üç aşamada gerçekleşti.

Birinci Aşama: Bağdat'ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Sultan I. Selim, Anadolu'nun birliğini sağlamış, Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırlarını güvence altına almıştı. Osmanlıların İran'a karşı sağlamış oldukları üstünlüğe rağmen, Sünnî Osmanlı ve Şîî-Safevi reka-

beti dinmemişti. Bilakis, Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in faaliyetleri yüzünden bu rekabet daha da artmıştı. Sultan Selim esasında bir Şii-Safevi Devleti varlığını Türk ve İslam dünyası için tehlike olarak görmekte ve ortadan kaldırılması gerektiği kanaatini taşımaktaydı. Çünkü bu devletin kurucuları da Osmanlılar gibi Türk kökenli idi ve aynı kökenden gelen iki büyük devletin aynı coğrafyada yaşaması her zaman bir rekabet ve hatta tehdit unsuruydu. Dinî olarak da Safevilerin Şiiliği benimsemeleri ve bunu bir misyon edininip gerek Anadolu gerekse diğer Müslüman coğrafyalarda yayma iddiaları da Sünni Osmanlı Devleti'ni rahatsız ediyordu. Bu yüzden Sultan I. Selim 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'e karşı aldığı galibiyet ile yetinmemiş ve ölmeden önce ikinci bir İran Seferi hazırlıkları yapmaktaydı. Böyle bir seferin neticelerinden korkan Şah İsmail ise, Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek, seferi önlemeye ve barış yapmaya çalışıyordu. Yavuz Sultan Selim, düşündüğü İkinci İran Seferi'ni gerçekleştiremeden, 22 Eylül 1520'de ölünce, 30 Eylül'de yerine oğlu Sultan I. Süleyman geçmişti.

Babasından miras aldığı geniş topraklarda hükmetmeye başlayan Sultan I. Süleyman, saltanatının ilk yıllarında, babasının İran politikalarını sürdürmek yerine, batı ile meşgul olmayı yeğlemişti. Hatta, babası zamanında İran'ı boykot etmek için getirilmiş olan başta ipek ticareti yasağı olmak üzere, diğer alanlardaki (demir, bakır, silah gibi) kısıtlamaları da kaldırmıştır. Bununla yetinmeyen Sultan I. Süleyman, tahta geçişini tebrik bile etmeyen Şah İsmail'e mektup göndererek, iyi niyetlerini ortaya koymuştu. Şah İsmail'e yazdığı mektubunda "her devirde İslam'ı savunmakla görevli bir halife vardır" diyerek, kendisini "kâfirlere" karşı savaşta işbirliğine davet etmişti¹². İçinde ironi ve özgüven yatan hatta kendisini İslâm aleminin hamisi ilan eden Sultan I. Süleyman'ın bu çağrısı karşılık bulmadı. Ancak o, arkasında hissettiği Safevi tehlikesine rağmen, yine de Balkanlara ve Orta Avrupa'ya yöneldi. Önce Belgrad'ı (1521), akabinde Rodos (1522) ve Mohaç'ı ve Macaristan'ın önemli bir bölümünü (1526) elde ederek, Viyana sınırlarına kadar ulaştı¹³. Fakat, batıdaki askeri faaliyetleri sırasında bile, İran'ın hareketlerini ve oradaki gelişmeleri takip etmeyi sürdürdü.

Sultan I. Süleyman, 1524'te ölen Şah İsmail'in yerine geçen oğlu yeni Safevi Şahı I. Tahmasb ile sözlü çekişmelere girdi. Sultan I. Süleyman, adeta Safevilere karşı psikolojik bir harp başlattı. Onun tahta geçmesini Şah İsmail tebrik etmemişti³. Bunu bir türlü unutmayan Sultan I. Süleyman'a yeni İran Şahı da tahta geçtiğini bildiren bir elçilik heyeti göndermedi. Oysa bu bir gelenek idi. Bu

12 Münecimbaşı Ahmed Dede, *Sahaifu'l Ahbar fi Vekayiu'l Asar*, çev. İ. Erünsal, c.2, İstanbul, (Tarihsiz), s. 512.

13 Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul, 1341, s. 293-300.

gelişmeler üzerine Sultan I. Süleyman'ın 1525 yılında Şah I. Tahmasb'a, hakaret içeren mektuplar yazarak İran'a askerî sefer yapacağını haber vermesi¹⁴ gelecekte Fars Körfezi'ne kadar uzanacak olan ilişkileri iyice gerginleştirmiştir. Bu sözlü çekişme bir süre devam etmiş, Sultan I. Süleyman Batı ile meşgul olduğundan dolayı İran'a karşı fiili bir teşebbüste bulunmamıştır. Bu da Safevileri cesaretlendirmiş ve Anadolu sınırlarında Osmanlı'ya karşı başlayan birtakım isyanlara destek vermişlerdir.

Bu gelişmeler önce İran'a daha sonra da İran'ın 1508 yılından beri elinde bulundurduğu Bağdat'a karşı askerî bir sefer yapılmasını gerekli kılmıştır. Sultan I. Süleyman kurmayları ile aldığı bu kararı hayata geçirmek için uygun bir fırsat kollamakta ve askerî hazırlıklar yapmaktaydı. Bu fırsatın ilk bahanesi 1529 yılında ortaya çıkmıştır. Bağdat'ı İranlılar adına idare eden Emir Zülfikar'ın İran ile arası açılmıştı. Kendisi de bir Sünni idareci olan Emir Zülfikar, 1529 yılında, Sultan I. Süleyman'a Bağdat'ın anahtarlarının da içinde bulunduğu bazı hediyeler göndererek bağlılığını bildirdi. Nitekim aynı yılın Nisan ayına ait Osmanlı atama kayıtlarında Emir Zülfikar'ın adı ve kendisine gönderilen hediyelerin kaydı bulunmaktadır. Genelde yöneticilere gönderilen bir bayrak/sancak ve yüksek görevlilere verilen kaftanlar ile bazı diğer hediyelerin kaydı bulunan bu belge bize, Bağdat'ın daha o tarihte Osmanlı eyaletleri arasına kaydedildiğini göstermektedir¹⁵.

Bu yakınlaşma ve eski valisinin Osmanlı tarafına geçme girişimi Şah Tahmasb'ı endişelendirdi ve bir orduyla hızlı bir şekilde Bağdat'a gidip şehri kuşattı. Emir Zülfikar fazla direnemedi. Şah tarafından yakalanarak 1530 yılında Bağdat'ta idam edildi. Osmanlı Devleti bu durumu kendi mülküne yapılan bir saldırı olarak değerlendirdi. Böylece, zaten eskiden beri var olan, Bağdat'ın askerî yöntemler ile Safeviler'den alınıp burada doğrudan Osmanlı idaresinin kurulması fikrini Sultan ve çevresinin hızlıca hayata geçirmek istediği anlaşılmaktadır. Nitekim hem dönemin ve hem de daha sonra konudan bahseden kaynakların hemen çoğu bu hadiseyi zikretme ihtiyacı duymuşları da bunu göstermektedir¹⁶. Bağdat

14 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selatin*, c. 1, İstanbul, 1274, s. 541-542.

15 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi (BOA), *Ruznamçe*, 1764. (Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", *Bellekten*, çev. Mustafa Öztürk, c. 54, S. 211, Ankara 1991, s. 1240'den naklen)

16 Celalzâde, *Tabakatü'l- Memalik ve Derecatü'l-Mesalik*, Wiesbaden, 1981, (Tıpkıbasım olarak neşreden: Petra Kappert) vr. 242b; Karaçelebizâde, *Süleymannâme*, İstanbul 1248, s. 113-114; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1297, s. 483; Peçevi İbrahim Efendi, *Pecevi Tarihi*, neşreden B. Sıtkı Baykal, c. 1, Ankara, 1981, s. 129. (bu *Tarih*'in Osmanlı baskısı kullanılmalı)

üzerinde Safevi-Osmanlı rekabetinin şiddetlenmesi Bağdat, İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki pek çok yerel hakimler ve emirler üzerinde de etki etmiştir. Etraftaki yönetici ve hanedanlar hangi tarafta yer alacağına arayışına girmiştir. Hatta kısa sürede birden fazla taraf değiştirenler ortaya çıkmıştır. Bu siyasî gelişmeler Osmanlı Devleti'nin Bağdat'a güçlü bir şekilde yerleşmesinin önünü açmıştır. Safeviler kaybettiği yerel ittifakları Alman İmparatoru Şarlken ve kardeşi Ferdinand ile ittifak yaparak kapatmak istedi. Bu durum sadece Sultan I. Süleyman'ın İran ve Irak seferlerini hemen acil bir şekilde hayata geçirmesini sağlamaktan başka bir işe yaramadı.

1533 yılında Osmanlı'nın batı sınırlarını güven altına alan Osmanlı-Avusturya anlaşmasından sonra doğuya ve güneye yönelmek için bütün hazırlıklar tamamlanmıştı. Nitekim, askerî hazırlıklar tamamlandıktan sonra ordu Eylül 1533 tarihinde İran'a girmek üzere İstanbul'dan yola çıktı¹⁷. Bu ordunun başında Sultan I. Süleyman yoktur. Plana göre Sadrazam İbrahim Paşa ordu ile önce Tebriz taraflarına gidip, doğu tarafının güvenliğini sağlayacak, Sultan I. Süleyman da daha sonra yola çıkacak ve iki ordu buluşup birlikte buradan Bağdat'a gideceklerdi. İstanbul'dan Halep'e giden Sadrazam İbrahim Paşa, burada bahara kadar ordunun hazırlıklarını yapacak, çevredeki yerel yöneticiler ile ittifak yapıp istihbarat toplayacaktı. Nitekim, bu plan olduğu gibi uygulandı¹⁸. Bütün hazırlıkları ve istihbaratı tamamlayan Sadrazam İbrahim Paşa, Halep'ten doğrudan Bağdat'a gitmek istedi. Ancak ordudaki diğer danışmanları ve üst düzey komutanlar Bağdat yerine önce Safevilerin idaresindeki Tebriz kentinin alınmasını ve gerideki güvenliğin sağlanmasını önerince askerî harekât daha önce düşünülmüş olan plana uygun yapıldı. Çünkü İran etkisiz hale getirilse, Bağdat'ın savaşızsız bir şekilde ele geçirileceği düşünülüyordu. Dolayısıyla Halep'te toplanan ordu yönünü 7 Nisan 1534 tarihinde İran topraklarına çevirdi. Ordu Diyarbakır üzerinden Tebriz'e gidecekti. Yol güzergâhında bulunan pek çok yerel hanedan Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler. Ordu yürüyüşünü sürdürdü ve Osmanlı sınırlarını aşıp, 13 Temmuz 1534'de Tebriz'e hâkim bir tepeye ulaşarak karargahını kurdu¹⁹. Kısa

17 İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi'nde mahfuz dönemin el yazması birçok kaynakta Sultan'ın bu seferine genişçe yer ayrılmıştır. Celalzâde, *a.g.e.*, vr. 243b-244a; Bostanzade, *Süleymannâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3317, vr. 145b-146a, 148a; Nişancı Mehmed, *Süleymannâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3317, vr.11a-111b.

18 Celalzâde, *a.g.e.*, vr. 245a, 246b-247a; Karaçelebizade, *a.g.e.*, s. 115; Bostanzade, *Süleymannâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3317, Vr. 148b; M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütûhâtı", *Belleten*, c. 21, S. 83, Ankara, 1957, s. 468.

19 Topkapı Sarayı Arşivi, E.4080; Celalzâde, *a.g.e.*, vr. 248b-249a.

sürede Tebriz şehri ele geçirildi. Yerel yöneticilerin ve halkın itaati sağlandı. Şehrin alınıp, burada ve etrafında bazı düzenlemelerin yapılması güvenliği sağlamak adına yeterli değildi. Nitekim meydana gelen çarpışmalarda on bine yakın Osmanlı askeri hayatını kaybetti. Bu süreçte İran Şahı'nın ana ordusu ile henüz karşılaşılmamıştı. Tebriz etrafındaki gelişmeler yaşanırken Şah Tahmasb Horasan'da bulunuyordu. Haberleri alınca Osmanlı ordusunun kendi başkentine yürümemesi için buradan çıkıp, Osmanlı ordusunun bulunduğu Tebriz'e doğru hareket etti. Osmanlı ordusunun başındaki sadrazam İbrahim Paşa, Şah'ın hareketini duyunca ordusunu daha güvenli bir yere taşımak zorunda kalarak, Tebriz'in doğusuna çekildi. Bu çekilme asker üzerinde olumsuz tesir meydana getirdi. Ayrıca karşıdan gelen ordunun başında doğrudan Şah'ın olması, kendi başlarında ise Sultan'ın olmaması birtakım söylentilere sebep oldu²⁰.

Tabii olarak son gelişmeler ve askerin savaşa isteksizliği Sultan I. Süleyman'a ulaştırıldı. İbrahim Paşa da zaten Bağdat Seferi için yoldaydı. Yönünü değiştirerek zor bir yolculuktan sonra yanındaki ordusu ile 28 Eylül 1534 tarihinde Tebriz'e ulaştı²¹. Sultan'ın yanında taze kuvvetler ile gelmesi burada bulunan askerler arasında heyecan uyandırdı ve savaşma istekleri arttı. Osmanlı Sultanı ordusu ile birlikte Şah'ın ordusunu karşılamaya hazırды. Ancak beklenen olmadı. Şah bir türlü ordusu ile ortaya çıkmadı. Bulunduğu taraflara asker gönderildi ise de Şah Sultan I. Süleyman ile karşı karşıya gelerek savaşmayı göze alamadı. İran Şahı zaman zaman Osmanlı ordusuna yaptırdığı baskınlar ile yıpratma savaşı, Osmanlı ordusu da bir takip hareketi başlattı. Ama bu hareketin amacı hem sürekli kaçan Şah'ı savaşa zorlamak ve hem de Bağdat'a doğru yol almaktı. Nitekim, 20 Ekim'de Şah'ın ordusunun takibine tamamen son verilerek Bağdat'a doğru ilerleme planları yapıldı²². Bağdat'a girmeden önce bütün imparatorluğa bir genelge yayımlayan Sultan, herkesin buldukları noktada dikkatli olması gerektiğini, kendisinin Bağdat'ta olmasını hiç kimsenin istismara kalkışmamasını istedi²³. Aslında bu Sultan'ın zaferini ilanı anlamı da taşımaktaydı. Nitekim yol

20 Celalzâde, *a.g.e.*, Vr. 252a-254b; Karaçelebizâde, *a.g.e.*, s. 116; Peçevi, *a.g.e.*, s.132-133.

21 Topkapı Sarayı Arşivi, E. 5860; Bostanzade, *Süleymannâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Aya-sofya Koleksiyonu, Nr. 3317, Vr. 150b-158b.

22 Celalzâde, *a.g.e.*, Vr. 257a; Bostanzade, *a.g.e.*, Vr. 156b; Feridun Bey, *a.g.e.*, s. 589.

23 Celalzâde, *a.g.e.*, Vr. 261b-264b; Bostanzade, *a.g.e.*, Vr. 159b, 161b; Rüstem Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Viyana Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Mixt 339, Vr. 208a. Önemli bilgiler ihtiva eden ve Rüstem Paşa'ya ait olup olmadığı tartışmalı ama ona izafe edilen bu eserin, İstanbul Üniversitesi nüshası ile karşılaştırılarak edisyon kritiği yapılmış metin için bak.: Göker İnan, *Rüstem Paşa Tarihi (H.699-968/1299-1561)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.

güzergâhındaki ağır ulaşım şartları dışında önemli bir direnç ile karşılaşmayan Sultan I. Süleyman, 1 Aralık 1534 tarihinde büyük bir Ordu ile Bağdat'a girdi.

Osmanlı Devleti'ne Fars Körfezi'nin yolunu açan Bağdat'ta dört ay kalan Sultan I. Süleyman burada bir dizi idarî, siyasî ve askerî düzenlemeler yapmıştır. Bu arada Bağdat civarındaki pek çok yerel yönetici ve kabile şeyhi hediyeler ile gelerek devlete bağlılıklarını arz ettiler. Ayrıca Irak'ın çeşitli yerlerinde hüküm süren hanedanlıklar da kısa sürede bağlılık ve itaatlerini Sultan'a sundular²⁴.

Kaynakların bu gelişmeleri zikrederken maalesef bu hanedanlıkların hepsinin isimlerini zikretmemesi, bölgenin o tarihteki siyasî haritasını ortaya koymamıza engel teşkil etmektedir. Sultan I. Süleyman'ın buradaki ikameti sırasında Bağdat Eyaleti tam olarak teşkilatlandırılmış ve idarî sistem hızlıca kuruldu. Bağdat başta olmak üzere çevresindeki önemli birçok yere merkezden görevliler tayin edildi. İtaatini arz eden bazı yerel yöneticiler Osmanlı sistemi içine alınarak, eski idarelerinin devamına izin verildi. Özellikle kabileler halinde yaşayan ve geleneksel liderleri olan yerlere müdahale edilmemiş, onların idaresi Osmanlı sistemi içine alınarak meşrulaştırılmıştır. Mesela birçok örneği gibi bir Osmanlı belgesinde Düleym'in geleneksel emiri Osman b. Seyyale kendi kabilesinin başında emir olarak bırakıldığından söz edilmektedir. Ancak bu tür izinler verilirken de o kabile Osmanlı idarî sistemi içinde bir sancak (eyaletin alt birimi) olarak kabul edilmekteydi²⁵. Sultan I. Süleyman 1 Nisan 1535 tarihinde Bağdat'tan ayrılırken artık Osmanlı nüfuzunun Fars Körfezi'ne ulaşmasının birinci aşaması tamamlanmıştı. Bundan sonra Bağdat ve civarındaki idarî ve ekonomik yapıyı dönemin resmi kayıtlarından ve belgelerinden çok rahatlıkla takip etmek mümkün olmaktadır.

İkinci Aşama: Basra'nın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Basra'nın Osmanlı hâkimiyetine alınmasının sebepleri hakkında tarihçiler tarafından pek çok tartışma yapılmıştır. Yukarıda I. Selim ve Sultan I. Süleyman'ın bölgeye yönelme sebeplerinin tamamı esasında Osmanlıların Basra'ya ve Fars Körfezi'ne inmelerinin sebepleri olarak tekrarlanabilir. Nitekim Osmanlıların iki Irak (İrakeyn) diye isimlendirdikleri (İran ve Irak üzerine yaptıkları askerî sefe-

24 Bostanzade, *a.g.e.*, Vr. 159a-160b.

25 Türkiye'de hayata geçirilen Cumhurbaşkanlığı sistemi ile Başbakanlık ortadan kaldırılmıştır. Eski Başbakanlık Osmanlı Arşivi de Cumhurbaşkanlığına bağlanmıştır. Bu makalenin yazıldığı sırada arşiv adı ile ilgili kısaltmanın nasıl gösterileceğine dair bir irade ortaya konmamıştır. Bu vesile ile biz eski BOA kısaltmasını, Başkanlık Osmanlı Arşivi olarak benimseyerek kullanmayı tercih ettik. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA), *Mühimme Defteri (MD) 2*, hüküm 1332. Osmanlı belgelerinde bu tür kayıtlara sık sık rastlamaktayız. Örnek olarak bak.: BOA, *ARSK* 1452, s. 325; BOA, *MD* 1, hüküm 1126.

rin başarıyla sonuçlanması ve Bağdat'a yerleşmeleri ile Basra ve Fars Körfezi sahillerinin yolu Osmanlılara açılmış oldu. Basra'nın Osmanlı hâkimiyetine tam olarak girdiği tarih hakkında kaynaklarda bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Ancak hemen hemen Sultan I. Süleyman'ın çağdaşı bütün kaynaklar, Bağdat'ın fethi ile birlikte Basra'nın da Osmanlı hâkimiyetini benimsediğini söylemektedir. Buna göre, Kanuni Bağdat'ta iken Haruniye, Hille, Şehriban, Loristan, Vâsıt, Muşa'sa', Cezayir, Katıf, Bahreyn ve Basra hakimleri Padişah'a elçiler göndererek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arz etmişlerdi²⁶. Ancak burada kilit rolü o sırada Basra'yı idare eden Reşid b. Magamis'in oynadığı anlaşılmaktadır. Zira diğer bölgelerin Osmanlı'ya itaat etmesi sadece yer isimleri ile geçirtilirken; Reşid b. Magamis hakkında kaynaklar biraz daha fazla bilgi aktarmaktadır. Bu da onun rolünün önemini ortaya koymaktadır.

Basra Emiri Reşid b. Megamis'in İranlılara bağlı eski Bağdat valisi gibi rol oynadığında şüphe yoktur. Bağdat'a yerleşen güçlü Osmanlı Devleti'ne hemen itaat arz ederek idare ettiği bölgeye askerî bir harekâtın yapılmasını önlediğini de varsaymak mümkündür. Onun itaatini sunması ile 1534-1535 yıllarında Basra hakimine bağlı birçok yer de savaşız Osmanlı hakimiyetine girmiş oldu. Ancak, bu durum statüsü belli olmayan bir durumdu. Basra, doğrudan Osmanlı merkezine mi, yoksa Bağdat'ta kurulan merkezî idareye mi bağlanacaktı? Osmanlı kaynakları 1538 yılında Megamis b. Raşid, oğlu Mani ile veziri Mir Muhammed ve kadısını, çeşitli hediyeler ve Basra'nın anahtarlarıyla birlikte, o sıralarda Edirne'de bulunan Padişah'a gönderip itaatini yeniden sunduğunda ittifak ederler. Basra'dan gelen bu heyet 25 Temmuz 1538'de Sultan I. Süleyman'ın huzuruna kabul edildi. Sultanın iltifatlarına mazhar olan elçilere, pek çok hediye ve değerli hil'atlar verildi. Ayrıca Basra Padişah adına para bastırılıp, hutbede adının okunması şartıyla Megamis'in idaresine bir "eyalet" olarak verildi²⁷. Yukarıda Basra'nın nereye bağlı olacağı sorusunun cevabı bu gelişmede yer bulmuştu. Megamis kendi idarî bölgesini Bağdat'tan ayrı tutmayı başarmıştı. Ancak muhtemelen bu durum Bağdat ile Basra arasında bir rekabeti de başlatmış olmalıdır. Zira kısa bir süre sonra Megamis ölmüş, yerine oğlu Mani geçmişti. Ancak Basra'da yaşanan bazı gerginlikler üzerine Basra eşrafının ittifakıyla Mani görevden alındı ve yönetim amcaoğullarından olan Şeyh Yahya'ya verildi²⁸.

26 Celalzâde, *a.g.e.*, vr. 272b; Karaçelebizade, *a.g.e.*, s. 120; Karaçelebizade, *Ravzaü'l-Ebrâr*, Kahire 1248, s. 425; Nasuhii's-Silahi (Matrakçı), *Beyân-i Menazil-i Sefer-i Irakayn*, neşreden H. G. Yurdaydın, İstanbul 1976, s. 242.

27 Celalzâde, *a.g.e.*, Vr. 304b-305b; Rüstem Paşa, *a.g.e.*, vr. 238b-239a.

28 *A.g.e.*, vr. 239a.

Basra'nın yeni hakimi Şeyh Yahya, selefleri gibi düşünmüyordu. Osmanlı Devleti'nden bağlarını kesmeyi menfaatlerine uygun görüyordu. Nitekim o bu niyetini, Fırat Nehri'nin üzerinde stratejik önemi olan Zekiyye Bölgesi'nde Bağdat eylerbeyinin Padişahın emri ile yaptırmaya kalktığı kalenin inşasına mâni olma isteğiyle ortaya koydu.. Ayrıca Osmanlı'ya itaat etmemiş olan Muşa'sa hâkimi ile ittifak ederek niyetini açıkça gösterdi. Stratejik bir mevki olan Zekiyye, Osmanlı yönetimi tarafından Bağdat'a bağlı bir sancağa dönüştürüldü ve Hurrem Bey buraya sancakbeyi olarak gönderildi. Zekiyye'nin eski emiri olan Seyyid Âmir önce itaat ettiyse de daha sonra Hürrem Bey'e isyan etti. Arkasındaki teşviikçisinin Şeyh Yahya olup olmadığı bilinmiyor olsa da bu isyanda Seyyid Âmir'e destek verdiği haberleri İstanbul'a kadar ulaştı²⁹.

Basra'da başına buyruk böyle bağımsız bir idarenin hüküm sürmesi, Osmanlı Devleti'nin bölge politikalarına ve uzun vadeli siyasetine aykırı idi. Üstelik bu sıralarda Osmanlı Devleti, Hint Okyanusu üzerinde de önemli hesaplar peşindeydi. Nitekim 1538 yılında, Sultan'ın emri ile Hadım Süleyman Paşa Hint Okyanusu'nda yarım kalmış bir keşif seferi yaparak Osmanlı Devleti'nin uzak hedefini ortaya koymuştu³⁰. Dolayısıyla Hint Okyanusu'nun kapısı durumundaki Basra'nın merkezden bağımsız kalması mümkün değildi.

Basra ve etrafında Osmanlı Devleti'nin istemediği gelişmelerin yaşanması üzerine Şeyh Yahya İstanbul'a davet edildi. Bu çağrı, onun bölgeden uzaklaştırılması ve belki de İstanbul'da yargılanması amacını taşımaktaydı. O da bu daveti kabul etmeyince, Sultan I. Süleyman'da artık Basra'ya asker gönderilme zamanının geldiği kanaati oluştu³¹. Bunun için gerekçe bulmak da pek zor olmadı. 1545 yılında, orta Irak'tan Basra'ya kaçan bazı suçlular, Basra hakimi Şeyh Yahya'ya sığınmışlardı. Sultan I. Süleyman gönderdiği bir emirle bu suçluların iadesini istedi. Buna aldırmayan Şeyh Yahya, Sultan'ın askerlerini doğrudan üzerine davet etmiş oldu. Bunun üzerine Sultan Basra'nın da askerî bir harekât ile merkezî yönetim altına alınması gerektiğini Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa'ya bildirdi. Özbaran'ın neşrettiği bir Portekiz belgesine göre; Ayas Paşa'ya verilen emir sadece Basra ile sınırlı değildi. Tıpkı baştan beri düşünüldüğü gibi Basra'dan Körfez'e inilmesi; oradan Hürmüz ve Hindistan taraflarına sefer yapıp, Portekizlilerin bu bölgelerdeki idarelerine son verilmesi emrediliyordu³².

29 Rüstem Paşa, *a.g.e.*, vr. 239a-b; Özbaran, *a.g.mak.* s. 55-56.

30 Fevzi Kurtoğlu, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları ve Belgrad'ın Muhasara Planı", *Belleten*, c. 4, S. 13, Ankara 1994, s. 53-87.

31 Rüstem Paşa, *a.g.e.*, Vr. 240b.

32 Özbaran, *a.g.mak.*, s. 56.

Basra'yı ele geçirmek üzere emir alan Ayas Paşa, etraftaki diğer Osmanlı bölgelerinden aldığı nehir donanması ve kara kuvvetleri yardımı ile harekete geçti. Basra'ya yönelen Osmanlı kuvvetleri bazı yerel güçler ve özellikle Şattularap yakınlarındaki olan Cezayir (bölgede adacıklardan oluşan müstahkem bir mevki) hâkimi İbn Uleyyan karşı koyabildi. Onun direnişi de fazla sürmedi ve Osmanlı askerleri Basra önlerine vardı. Önce savaştan sonra mağlup olacağını anlayan Basra'nın müdafileri henüz Osmanlı idaresine alınmamış olan Lahsa taraflarına kaçınca, Ayas Paşa'nın kuvvetleri 26 Aralık 1545 tarihinde Basra'ya girdi³³. Ayas Paşa Bağdat'a dönerken, Basra'nın ele geçirilmesinde büyük hizmetleri geçen Bilal Mehmed Paşa'yı geçici muhafız tayin etti. Böylece Basra'da merkezî Osmanlı hâkimiyeti başlamış oldu.

Olayların çağdaşı Celalzâde eserinde Basra'da hızlı bir şekilde Osmanlı idarî yapısının kurulduğunu ve buranın Lahsa ve Katif ve Bahreyn olmak üzere yirmi idarî birime (sancağa) taksim edilerek yönetilmeye başlandığını bildirmektedir³⁴. Oldukça değerli olan bu bilgi, esasında oluşturulan idarî coğrafyadan çok bölgenin o günkü siyasî coğrafyasını tanımladığı kanaatindeyiz. Zira bu listedeki Lahsa, Katif gibi bazı yerler henüz Osmanlı idaresine girmemiş; Bahreyn ise daha sonra eski hakimi Murad Şah'a terkedilmişti. Ancak Osmanlı sarayında Sultan'a yakın bir mevkide olan Celalzâde'nin bu anlatımı devletin bölge siyasetini açıklamaktadır. Ayrıca Portekizlilerin nüfuzu altındaki Katif ve Bahreyn'in de zikredilmesi Basra'nın ele geçirilmesinden önce Ayas Paşa'ya gönderilen emir ile oldukça uygunluk göstermektedir. Kısaca, Osmanlı Devleti'nin Bağdat ve Basra'yı ele geçirmesi Basra sahillerine yerleşerek Hint Okyanusu'na açılma siyaseti olarak değerlendirilmelidir.

Basra'da Osmanlı idaresi 1545 sonu 1546 yılı başlarında başlamış olsa da elimizdeki kayıtlara göre ilk tahriri 1552 yılında yapılmıştır. Oldukça detaylı bilgiler içeren bu kayıtlarda Osmanlıların artık sahildeki Katif'ta da idare kurdukları dolayısıyla doğrudan Fars Körfezi'nde faaliyete başladıkları anlaşılmaktadır³⁵. Nitekim 1549 yılında Portekizlileri Kızıldeniz'den çıkaran ünlü Türk denizcisi Piri Reis'in 1552 yılında Hürmüz Seferi için görevlendirilmiş olması Osmanlı

33 Rüstem Paşa bu konuda oldukça detaylı bilgi vermektedir. Bak.: Rüstem Paşa, *a.g.e.*, Vr. 242a-b; Özbaran, *a.g.mak.*, s. 56.

34 Celalzâde, *a.g.e.*, Vr. 20a-20b.

35 Basra'nın H. 959 (1552) tarihli tahrir defteri için bak.: BOA, *TD* 282.; Ayrıca 1546-1553 yılları arasında atanan ilk yöneticiler ve idarî taksimat için bak.: BOA, *ARSK* 1453, 352-359; Katif Bölgesi'nin tahriri için bak.: M. Mehdi İlhan, "The Katif District (Livâ) During the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of Ottoman Cadastral Survey", *Bellekten*, c. 51, S. 200, Ankara 1987, s. 781-789.

siyasetinin aşama aşama hayata geçirildiğini göstermektedir³⁶. Zaten bu tarihten sonra bölge de Osmanlı beylerbeylik merkezi olan Basra'ya izafeten Basra Körfezi olarak isimlendirilecektir.

Üçüncü Aşama: Lahsa'nın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Tarihî Lahsa veya el-Hassa, Basra Körfezin'de Bahreyn, Katıf ve iç taraflarda Ahsa Vahası olarak bilinen geniş bir coğrafyadan oluşan stratejik bir bölge idi³⁷. Portekizlilerden ve Osmanlılardan önce burada pek çok yerel hanedanlık hüküm sürmüştür. Savunmaya müsait coğrafyası ve sosyal yapısı asırlarca büyük merkezî Müslüman devletlerin mutlak hâkimiyetinden uzak kalmasına imkân vermiştir. Bu yüzden bölgede kabilelere dayalı yerel hanedanlıklar birer devlet gibi varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Çoğu birbiri ile akraba olan birçok kabilevî gücün yaşadığı ve sınırların olmadığı bu coğrafyada söz konusu hanedanlıkların egemenlik alanları da çoğu kere iç içe ve tartışmalı olmuştur³⁸. Mesela bir ada olan Bahreyn kaynaklarda zaman zaman bağımsız, bazen da Lahsa'nın bir parçası olarak zikredilmektedir. Aynı şey on altıncı yüzyılın ilk yarısına kadar Katıf, Katar ve etraftaki diğer bazı mekânlar için de geçerlidir. Avrupalıların Hindistan yolunu keşfi akabinde bölgenin aynı zamanda önemli bir ticaret ve malların transfer merkezi olduğu fark edilince uluslararası rekabete de açılmış oldu. Hindistan ile bölge arasındaki ticarî ilişkiler orta çağlara kadar geri gitmesine rağmen buranın uluslararası rekabete açılması Portekizlilerin Hindistan'a yerleşmesinden sonradır. Bölgenin Müslümanların iki kutsal kenti olan Mekke ve Medine'ye yakınlığı da buraya ayrı bir jeopolitik önem kazandırıyor. Bir bakıma buranın Müslüman olmayan güçlerin etkisine girmesi iki kutsal şehrin de tehdit alması anlamına gelecekti. Daha önce de anlatıldığı gibi, Portekizlilerin bölgeyi idare eden el-Cebri hanedanını etkisiz kılarak 1521'den itibaren Katıf'a yerleşmiş olması bu tehdidi açık hale getirmişti. Bu konuda Osmanlı merkezî kaynakları maalesef fazla bilgi vermemektedir. Ancak yerel bazı kaynaklara ve Portekiz kaynaklarına dayalı olarak verilen bilgilere göre: Osmanlı'ya itaatini ilan etmiş olan Basra hâkimi Mani b. Magamis'in Katıf ve Ahsa üzerinde Portekizliler ile çekişmeye girmiştir. Aynı kayıtlar bu bölgeyi Portekizliler adına idare eden Hürmüz hâkimi Mahmud Şah ile de çekişmelerden bahsetmektedirler. Muhtemelen Portekizliler

36 Cengiz Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Belleten*, c. 34, S. 134, Ankara 1970, s. 238-243.

37 Mehmet Taşdemir, "XVI. Yüzyılda Lâhsa Eyâleti ve Katıf Kazası", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan 1999)*, yay. haz. Turan Gökçe, İzmir 2000, s. 229.

38 Nilüfer Bayatlı, "XVI. Yüzyılda Güney Irak'ta Lahsa Eyaleti ve Osmanlı Hakimiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 155, İstanbul 2005, s. 165.

ve Mahmud Şah 1539 yılında Katıf'tan çekilmişlerdir. Ancak Portekizliler 1545 yılında Bahreyn'de yaptıkları büyük askerî yığınak ile aynı yılın Eylül ayında Katıf'ı ele geçirmişler ve şehir 1547 yılına kadar ellerinde kalmıştır.

1546 Eylül'ünde, Osmanlı idaresinin Basra'da istikrara kavuşmasından altı ay sonra Katıf sahillerine asker gönderme kararı alındığı anlaşılmaktadır. Zaten bazı Osmanlı kuvvetleri ve ona yardımcı olan Benî Halid gibi yerli aşiret güçleri daha önce Basra üzerinden Ahsa'ya (daha sonra Lahsa beylerbeylik merkezi olacak olan yere) ulaşmışlardı. Sahilde bulunan Katıf'ın ise Portekizlilerin Hürmüz'deki komutanları Luis Falco zamanında boşaltıldığı bilinmekle birlikte, bunun nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi yoktur³⁹. Katıf'ın Hürmüz'e uzaklığı, iç taraflara Osmanlı kuvvetlerinin yerleşmesi ve yerel güçlü kabilelerin devletin yanında yer almaları Portekizlileri lojistik destekten mahrum bıraktı. Muhtemelen bu gerekçeyle de bölge Portekiz kuvvetleri tarafından tahliye edildi.

Basra'ya yerleşen Osmanlı Devleti'nin hızlı bir şekilde teşkilatlandığını dönemin kayıtları açık bir şekilde göstermektedir⁴⁰. Bu süreçte çok daha önce Katıf ve Ahsa tarafları ile ilgilenmeye başlamış olan Osmanlı Devleti, ancak 1550 yılında bölgeyi tamamen merkezi idare altına almıştır. Bu sürecin uzamasının birçok nedeni bulunmaktadır⁴¹. Öncelikle bölge kısa sürede defalarca işgale uğramış, dış tehditlerden başka içerideki kabilevi güçler de bağımsız hareket ederek idarenin kurulmasını zorlamışlardır. Toprak ve arazi mülkiyetini ilgilendiren 1559 tarihli bir belgede buranın fethi sırasında yaşanan olaylara da değinilmektedir. Buna göre fetih sırasında pek çok yerleşik halk ve göçebe kabile yaşadıkları yerleri terk ederek Basra, Bahreyn, Necid, Hürmüz ve Uman taraflarına dağılmışlardı⁴². Buradan anlaşılıyor ki Osmanlıların bölgeye gelmesinden sonra istikrarın sağlanması bir zaman almıştır. Bu da merkezi idarenin tesisini geciktirmiştir.

Yine Osmanlı kayıtlarına göre bu süreçte Lahsa ve Katıf Basra'ya bağlı olarak idare edilmişlerdir. Nitekim 1552 yılında Basra'nın idari taksimatının ve idarecilerinin kayıtlı olduğu bir defterde, Katıf ve Lahsa'nın çevreleri ile birlikte birer "sancak" olarak kaydedildiğini ve merkezden idarecilerin atandığını görmekteyiz. Nitekim aynı yılın sonunda Lahsa sancağına merkezden Mehmed Bey,

39 Abd al Rahman Abdalla al Munef al Wahby, *Al Othmaniyyun wa Şark al Jazerah al Arabiyyah "Eyalet al Hasa, 1547-1671"*, Saudi Arabia 2004, s. 132.

40 BOA, *Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)*, 563, s. 194-205.

41 Bu konuda yapılan ilk ve önemli etütlerden biri için bak: Jon E. Mandaville, Ottoman Province of Al-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Journal of the American Society*, Vol.90, No 3 (Jul-Sep., 1970), s. 486-513; M. Mehdi İlhan, a.g.mak., s. 781.

42 MD, Nu 3, hüküm 1122.

Katıf'a da Sultan Ali Bey tayin edilmişlerdir⁴³. Ancak buna rağmen iki bölgenin idarî sınırları çizilmemiştir. Osmanlı kayıtlarından anlaşıldığına göre Lahsa, Katıf ve çevresinin (Dahran, Safvan, Re's Tannure) idarî konumları 1554 yıllarına kadar aynı kalmış ve idareleri Basra'dan sürdürülmüştür⁴⁴.

İşte burada şu soru akla gelmektedir. Yukarıda bahsi geçen bütün mekânları içine alan Lahsa Beylerbeyliği ne zaman kurulmuştur? Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre, 1555 sonlarında Lahsa (Uyun, Hofuf, Ukayr (Uceyr)) ve Katıf birleştirilerek Lahsa Beylerbeyliği oluşturulmuştur⁴⁵. Esasında bu tarihte Osmanlıların 1516'da bölgeye ulaşmak için yaptıkları planın tamamlandığı varsayılabilir. Aynı zamanda, Portekizliler'in Körfez'den çıkarılıp tamamen Hürmüz'e çekilmek zorunda bırakıldıkları tarih olarak değerlendirilebilir. Özellikle 1556'dan sonra Osmanlı belgelerinde bölge ile ilgili düzenlemelere, iç sorunlara, timar ve zeamet tevcihlerine veya bunların el değiştirmelerine dair birçok bilgilere rastlamaktayız. Bu da burada merkezî idarenin hızla tesis edilmeye başladığının göstergesidir.

Basra Körfezi'nde Osmanlı Hakimiyeti: Bahreyn ve Katar'ın Statüleri

Osmanlılar Lahsa'ya yerleşmekle yetinmeyip, bütün Körfez'e egemen olmak, Portekizliler ile hesaplaşmak ve hatta Hint Okyanusuna açılma stratejilerini devam ettirdiler. Zaten kısa zamanda Fars Körfezi'nin adı Basra Körfezi olarak anılmaya başlanacaktır. Osmanlılara has olan bu isimlendirme daha sonra Avrupalı haritacılar tarafından da kullanılacaktır.

Bir tarafta geniş topraklardan oluşan Basra Beylerbeyliği, diğer taraftan Lahsa Beylerbeyliği ile coğrafya kontrol altına alınmıştır. Özellikle doğu ticaret merkezinin önemli bir kavşağı olan Katıf Limanı dış tehditlere açıktı. Üstelik Portekizliler'in Bahreyn ile ilişkileri de oldukça sağlamdı. Merkezden yapılan uyarılarda, bu iki bölgede bulunan asker ve gönüllülerin düzeni sağlanmakta, bölgeyi savunmada güçlerinin yetmemesi halinde, Bağdat Beylerbeyliği ve gerekiyorsa etraftaki diğer yöneticilerin de destek vermesi istenmekteydi⁴⁶.

Osmanlı, Portekiz ve kısmen İranlılar arasında artık ciddi ve önemli bir çekişme alanı haline gelen Basra Körfezi'nde tarafların hâkimiyet sınırlarını gösteren açık bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgeye yerleşmekle 1550'li yıllardan itibaren Lahsa Beylerbeyliği'ni kurması ile Körfez'in batı yaka-

43 MAD, 17642, s. 718.

44 BOA, *Tapu Tahrir Defteri (TD)*, 282, s.25; TD, 1022, s. 14; MAD, 17642, s.716, 718.

45 BOA, MAD, 563, s. 202-205.

46 BOA, MD, Nu 7, hüküm 1402; MD, Nu 6, hüküm 600.

sında Şattularap'tan Maskat'ın nüfuz alanlarına kadar olan bölgeleri idare altına almıştır. Zaten teşkilatlanmasını tamamlayan Osmanlı Devleti daha çok Fırat ve Dicle nehirlerini kullanarak Basra'ya getirdiği malzemeler ile burada gemi inşasına girişecek ve bir süre sonra Basra Körfezi'ni kontrol edecek olan Basra Kaptanlığını (Ramle Kapudanlığı) u kuracaktır⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'ndeki stratejik hedefleri arasında Bahreyn Adası gibi Maskat ve Hürmüz'ün de olduğu erken dönem kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bunun göstergesi ünlü Türk denizcisi Seydi Ali Reis'in 1553 yılı sonlarında Hürmüz'e kadar bir deniz seferi ile görevlendirilmiş olmasıdır. Kendi hatıralarından öğrendiğimize göre; Seydi Ali Reis 3 Şubat 1554'te Basra'ya ulaşmış ve Basra Beylerbeyi'nden on beş gemiden oluşan bir donanmayı teslim alarak deniz seferi için hazırlıklara başlamıştır. Önce Basra Körfezi'nde bir keşif yaptırmış ve Portekizlilerin gücü hakkında bilgiler toplamış, ardından 2 Temmuz 1554'te harekete geçerek, Katif, Bahreyn Adaları, Eski Hürmüz (Qais) Adası ve Kışm (Qışm) Adası'na uğrayarak Hürmüz Boğazı'na kadar gitmiştir. Burada Hindistan genel valisi Alfonso de Noronha'nın oğlu kumandasında yirmi beş gemilik bir donanma ile karşılaşmıştır. İki büyük imparatorluk donanması arasında yaşanan ilk büyük savaş bu olmuştur. Hatıratında detaylarını anlattığı Osmanlı-Portekiz Deniz Savaşı Osmanlıların lehinde sonuçlanmıştır. Fakat tahttan vazgeçmeyen Portekiz gemileri karşısında okyanusa açılan sulara uygun olmayan Osmanlı gemileri deniz fırtınalarından dolayı büyük kayıplar verecektir. Seydi Ali Reis elinde kalan gemiler ile Gujarat'a kadar gidecek ancak deniz yoluyla geri dönmesi mümkün olmayacaktır⁴⁸. İleride Hindistan'a açılma tecrübesi birkaç kere daha denenecektir. Ancak anlaşılan Osmanlı gemi teknolojisi Körfez suları ve Kızıldeniz'in dışında uzun süre faaliyet göstermeye uygun değildi. Osmanlılar bu yüzden Hindistan'a ulaşma stratejisinden vazgeçerek, Basra Körfezi'ne ulaşan Hindistan ticaretini kontrol edip, doğu Arap dünyasında yönelmiş batı tehdidini engellemeye yoğunlaşmışlardır.

Bahreyn

Körfez'de stratejik bir mevki olan Bahreyn Adası tarih boyunca değişik yerel hanedanlar tarafından idare edilmiştir. Osmanlılar Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce Bahreyn Lahsa merkezli olan Cebri Hanedanı'nın yönetiminde idi. Ancak daha önce söylendiği gibi, Portekizlilerin bu hanedanın egemenliğine son vermesi ile Bahreyn egemenliği tartışmalı bir ada haline geldi. 1521'den sonra adanın

47 Özbaran, a.g.mak., s. 60.

48 Seydi Ali Reis, *Mirâtü'l-Memâlik*, haz. Mehmet Kiremit, s. 20-25; Cengiz Orhonlu, "Seydi Ali Reis", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. 1, S. 1, 1979, s. 42-49.

yönetimi Hürmüz'deki İran hâkimi ve Portekizlilerin etkisiyle el değiştirmiştir. 1534 yılında Bahreyn hâkimi Bağdat'taki Sultan I. Süleyman'a elçi gönderip bağlılık arz ettiğini kaynaklar zikreder. Ancak bu ilişkinin 1547 yılından sonra daha da belirgin hale geldiği varsayılabilir. Bahreyn hâkiminin Osmanlılar ile ilişki kurması, onların egemenliğini kabul etmiş olması onu bütünüyle İran ve Portekiz etkisinden kurtarmıyor veya uzaklaştırmıyordu. Zira, Portekizliler bu süreçte bölgede yaptıkları bütün askerî seferlerinde Bahreyn'i üs olarak kullanmaktaydılar. Bu durum Bahreyn üzerinde hem baskı oluşturuyor ve hem de bir taraftan ekonomilerine katkı sağlıyordu.

Osmanlıların Bahreyn konusunda diğer bölgelerden farklı bir taktik uyguladıkları anlaşılmaktadır. Dış tehditlere açık, savunması ve elde tutulması zor bir ada olması sebebiyle Osmanlıları bazı stratejik yerlerdeki siyasetlerini burada da uygulamaya sevk etmiştir. Bu siyaset, bölgedeki yerel idarecinin itaatini sağlayarak, egemenlik tesis etmek üzerine kurulmuştu. Bu tür bölgelerde Sultanın adının sadece cuma hutbelerinde okunması egemenlik için yeterli bulunmaktaydı. Osmanlıların Basra'ya yerleşmesinden sonra Bahreyn hâkimi Murad Şah ile yapılan yazışmalar günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kayıtlara göre; -muhtemelen 1552 yılından sonra- yukarıdaki şartlarda Bahreyn bir "sancak" olarak eski yöneticisi Murad Şah'ın idaresine bırakılmıştır. Daha sonra bölgede yaşanan bazı gelişmeleri anlatan belgelerde de Bahreyn'e tanınan bu statü sürekli tekrarlanacaktır. Hatta 1559 yılında Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın merkezden izin almadan Bahreyn'e yaptığı askerî sefer de doğru bulunmayacak ve Sultan tarafından eleştirilecektir⁴⁹. Zira bu askerî harekât hem beylerbeyinin hayatına mâl olacak ve hem de Portekizlileri kısa süreliğine de olsa bir kere daha Bahreyn'e taşıyacaktır⁵⁰. Bu tarihten sonra Bahreyn'in statüsü yasal bir yönetim veya modern ifade ile özerk bir idare tarzında sürecektir. Ancak Osmanlılar hiçbir zaman Bahreyn üzerindeki iddialarından vazgeçmeyeceklerdir.

Katar

Osmanlı kaynaklarının tanımına göre Katar, Bahreyn Adaları ile Uman⁵¹ arasında denize doğru çıkmış bir yerdir. Fakat aynı kaynaklarda, Katar'ın erken tarihlerdeki konumu maalesef net bir şekilde açıklanmamaktadır. Ne askerî se-

49 BOA, *Mühimme Defteri*, Nu 3, Hüküm 364; Mandaville, a.g.mak. s. 491.

50 Özbaran, "Bahrain in 1559 A Narrative of Turco-Portuguese Conflict in the Gulf", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies III)*, İstanbul 1982, s. 94-96.

51 Uman o tarihlerde siyasî bir tanımdan ziyade coğrafi bir tanım olarak zikredilmektedir. Çizilmiş belirgin sınırları olmayan Katar yarımadasından Arap Denizi'ne kadar olan bütün bölgeler Uman olarak isimlendiriliyordu.

ferler sırasında ne de 1552'de yapılan tahrirlerde Katar adı geçmemektedir. Ayrıca Bahreyn'e yakınlığı dolayısıyla, Bahreyn'in konu edildiği erken döneme ait belgelerde de Katar'ın zikredilmemesi buranın farklı bir statüde olma ihtimalini düşündürmektedir. Osmanlılar tarafından Katar'ın coğrafi ve siyasî olarak Lahsa'nın bir uzantısı gibi düşünüldüğü varsayımı çok güçlüdür. Katar konusundaki en eski Osmanlı belgesi 1555 yılına aittir. Belge tarihinin Lahsa'nın bağımsız bir beylerbeyliği olarak teşkilatlandırıldığı tarih ile uyumlu olması da oldukça anlamlıdır. Aşağıda verilen içeriği de belgenin tarihi kadar önemlidir.

Ahalisi tamamıyla gemicilik yapan Katar Arapları, büyük-küçük bin kadar gemiye sahiptirler. Bu gemiler gerek nakliye ve gerekse gemici tüccar olarak ülkenin refahında etkindirler. Bunların şeyhleri Muhammed b. Sultan Beni Müsellemdir. Lahsa'da emlaki bulunan bu kişinin ayrıca Lahsa ile sıkı ilişkileri bulunmaktadır⁵².

Bu belge, genellikle devlet atamalarının kaydedildiği bir defterin (*Ruus Defteri*) içinde olması hasebiyle büyük önem arz etmekte ve bazı yorumları hak etmektedir. Ayrıca Katar hakkında verilen bilgilerin defterdeki benzeri kayıtlara göre detaylı yazılması Lahsa sınırlarının belirleme gayreti veya Katar'a Bahreyn gibi bir statü verilmesi olarak değerlendirilebilir. Kaynaklara her zaman yerel hanedanların isimlerinin yansımamasına rağmen, Benî Müsellem'in yansması bu tahmini güçlendirmektedir. Ancak belgede, Beni Musellem şeyhinin Lahsa ile mülkiyete bağlı ilişkisinin anlatılması, buranın Lahsa Beylerbeyliği sınırları içinde kabul edildiğini de göstermektedir.

Katar'ın adı geçmemekle birlikte içeriğinde Katar'dan bahsedildiği düşünülen ikinci belge ise 1559 sonrasına aittir. İstanbul'da Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve Cengiz Orhonlu tarafından yayımlanan bu belge Lahsa Beylerbeyi'nin 1559 yılındaki Bahreyn Seferi'ni rapor etmektedir. Raporun yazarının adı maalesef -başka bir çok örnekte olduğu gibi- zikredilmemektedir. Fakat bu durum onun merkezden tanındığını da göstermektedir. Lahsa'da bir sancağa atandığını ve görevini teslim almak için Lahsa Beylerbeyi'nin yanına gittiğini yazan yazar, daha sonra katılmak zorunda kaldığı Bahreyn askerî seferini anlatır⁵³. Bu raporun hikayesinde geçen bazı anlatımlar bize Katar'ı hatırlatmakta ve bir önceki belgeye de anlam kazandırmaktadır. Buna göre, -adı bilinmeyen- bu görevli tayin edildiği yere gitmek için önce Lahsa'nın idarî merkezine gelir. Burada

52 BOA, *Kâmil Kepeci Ruus Defteri*, Nu 213, s. 18.

53 Topkapı Arşivi Belgeleri, Nu: E 3004 arasında yer alan belgenin yayımlanmış şekli ve değerlendirme için bak.: Cengiz Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor", *Tarih Dergisi*, c. 17, S. 22, 1967, s. 1-16.

beylerbeyinden gideceği yeri sorduğunda kendisine: Sözü edilen görev yerinin, “Necid Vilayeti’nin⁵⁴ sonunda, adı var cismi yok bir yerdir ve o sırada orayı gidip teslim almak mümkün değildir”, denir. Belgeyi ilk defa yayımlayan Cengiz Orhonlu’nun dediği ve bizim de katıldığımız görüşe göre; bu tanım Katar’a uygun düşmektedir⁵⁵.

Zira daha önce atama defterinde kaydı geçen Katar’a 1559 yılında merkezden bir atama yapılmış olması muhtemeldir. Belgede Katar olduğuna dair geçen ipuçlarından birisi de Lahsa Beylerbeyi’nin görevliye: “Bahreyn’e gidip fethedeceğiz, oradan da sancağını sana veririz” demesidir⁵⁶. Aynı tarihte Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa Bahreyn’e askerî bir harekât hazırlığı içindedir ve orayı ele geçireceğinden emindir. Yardımından yararlanmak için yanına alacağı bu görevliyi Bahreyn’in ele geçirilmesinden sonra kolayca gönderebileceği tek yer Katar’dır.

Mustafa Paşa’nın Temmuz 1559 yılında başladığı Bahreyn Seferi yenilgi ile sonuçlandı. Ayrıca kendisi de o sırada vefat etti ve Bahreyn’deki ordusunun sorumluluğu adını bilmediğimiz -Katar’a gitmeye niyetli olan- kişide kaldı. O da orduyu Lahsa beylerbeylik merkezine geri götürdüğünden tayin edildiği yere gidemedi. Böylece Osmanlıların Katar’a merkezden bir görevli tayin etme girişimleri tamamlanamadı. Ancak Lahsa’da mülkleri olan Beni Müsellem şeyhlerinin beylerbeylik merkezi ile ilişkileri devam etmiştir. Katar’ın statüsünün de Bahreyn gibi cuma hutbesinde Osmanlı sultanının adının okunması şartıyla yerel hanedanın elinde kaldığı söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti kısa zamanda Kızıldeniz’de ve Basra Körfezi’nde savunmak zorunda kalacağı pek çok yeri hâkimiyetine almıştı. Bir taraftan bu bölgelere yönelmiş Portekiz tehdidi ile, diğer taraftan da yeni yönetime alışamayan yerel güçler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Geniş sınırları olan Basra ve Lahsa Eyaletleri içindeki geleneksel yerel kabile güçleri yeni yönetime karşı şüphe ile bakmaktaydılar. Ayrıca bölgeye atanan bazı yöneticilerin uygulamaları ve özellikle fazla vergi talep etmeleri bu rahatsızlıkları arttırmaktaydı. Osmanlı merkezi özellikle 1559 yılında Lahsa beylerbeyinin izin almadan Bahreyn’e asker çıkarmasının sonuçlarından ders almıştı. Portekizliler her fırsatta yerel hanedanlar ile işbirliği yaparak yeni problemler çıkarabilirlerdi. Bu yüzden 1562 yılından itibaren Por-

54 Lahsa Beylerbeyliği’ne daha iç kesimlerinin adı olan Necid adı da verilmektedir. Bu belgede her iki isim de geçmektedir.

55 Orhonlu, a.g.mak., s. 7.

56 A.g.mak. s. 11.

tekizliler ile iyi ilişkiler kurma faaliyetleri başlamıştır. Bunun neticesinde 1563 yılında Portekizlilerin Hindistan valisi Antonio Teixeira İstanbul'a bir elçi göndermiştir⁵⁷. Bu girişim 25 Ağustos 1565 tarihinde Sultan I. Süleyman'ın Portekiz kralına bir mektup göndermesi ile sonuçlanacaktır. Mektupta iki taraf arasında iyi ilişkileri kurulması, karşılıklı elçilerin gönderilmesi vurgulanmıştır. Ayrıca Portekizlilerin Hindistan'daki menfaatlerinin Müslümanlara zarar verilmemesi koşulu ile Basra Körfezindeki yerel yöneticiler tarafından gözetileceği ve bu doğrultuda onlara emirler verildiği beyan edilmiştir⁵⁸.

Bu mektupta Portekizlilerin Hürmüz'deki varlığından ve Basra Körfezi ticaretinden bahsedilmemiş olması dikkat çekmektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Portekizlileri Basra Körfezi'nde istemediği ve mümkün ise Hürmüz'den de çıkarmak arzusunda bulunduğu şeklinde yorumlanabilir. Zaten gelişmeler de bu yönde olmuştur. Özellikle Okyanusta her iki tarafın ticaret gemileri rahat hareket edemez duruma gelirken, 1573 yılına kadar Basra Körfezi'nde sükûnet sağlanmıştır. Bu tarihlerde Portekizliler bir kere daha Bahreyn'i basarak bazı zararlar vermiş iseler de artık bölgede kalıcı olmamışlardır. Bu son gelişme bir kere daha Bahreyn'in merkezî idare altına alınmasını gündeme getirmiştir. Fakat anlaşılan bölge güvenliği açısından tampon bir bölge olarak kalması daha uygun görülmüştür.

Osmanlı Devleti 1570'lerden itibaren Lahsa Beylerbeyliği'ni içeriden gelebilecek güvenlik tehditlerine karşı organize ederken; dış tehditlere karşı da daha ziyade Basra Beylerbeyliği'ni hazırlamıştır. Bu yüzden Basra tersanesi ve deniz komutanlığı kurulmuştur. Körfezdeki en ufak bir hareketlenmede Basra ve eğer gerekli görülüyorsa Bağdat harekete geçirilmiştir. Bu konuda Osmanlı arşivlerinde pek çok yazışma örnekleri bulunmaktadır.

Osmanlılar, 1570'lerden sonra artık tamamıyla kendi hâkimiyet bölgesi olarak görmeye başladıkları Basra Körfezi'nin güvenliğine büyük özen gösterdiler. Basra ve Lahsa beylerbeyliklerinde yapılan düzenlemelerin tamamı bu siyasete dönüktür. Merkezden her iki idarî birime gönderilen emirlerde körfezin güvenliğini olumsuz etkileyecek davranışlar sergilenmemesi ve iç barışın sağlanması istenmiştir. Bölgedeki eski yerel yapılar kimi gönüllü olarak ve kimi de askerî tedbirler ile sisteme entegre edilmiştir. Zaten aynı süreçte Osmanlı Devleti, Akdeniz'de kendisine yönelen yeni bir batı ittifakına (Papalık, Portekiz, İspanyol ve Venedik) karşı hazırlıklara girişmişti. Bu yüzden körfezde güvenliği sağlayıp körfezin dışına çıkmamayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

57 Özbaran, *XVI. Yüzyılda Basra Körfezi*, s. 62.

58 BOA, *Mühimme Defteri*, Nu 5, hüküm 161.

1550'den 1672 yılına kadar Körfez'in bütün idaresi Basra ve Lahsa'dan sürdürülmüştür. Bu sürede sadece Lahsa'ya merkezden 40'tan fazla beylerbeyi atanmıştır. On yedinci yüzyılın son çeyreğine girildiğinde artık Basra Körfezi'nde hiçbir dış tehdit kalmamıştı. Fakat İmparatorluk da bir değişim içindeydi. Bir asır içinde meydana gelen saltanat değişimleri, savaşlar ve ekonominin gerilemesi bir takım yeni düzenlemeleri zorunlu kılmaktaydı. Özellikle on yedinci yüzyılın ikinci yarısında merkez daha fazla ekonomik imkan sağlayacak yeni arayışlar içine girilmişti. Bu yüzden tekrar Batı'da Viyana'ya doğru genişleme politikalarına geri dönmüştür. İşte bu süreçte Osmanlı sürpriz bir şekilde Körfez'deki merkezi ağırlığını da geri çekmiştir.

Körfez'de bir asırdan fazla kalıp, bölgeyi "Fars Körfezi"nden "Basra Körfezi"ne dönüştüren Osmanlıların Lahsa'yı merkezî idarenden çıkarıp, yeniden yerli bir hanedanın (Benî Halid) idaresine vermesinin nedenleri tartışmaya açıktır. Bu konuda yeterli çalışma yapılmamıştır. Belki ileride birçok cevap bulunacaktır. Ancak şimdilik şunu söyleyebiliriz: Lahsa Beylerbeyliği dış tehdide açık olan Basra Körfezi'ni korumak ve bölge ticaretinin güvenliğini sağlamak amacı ile kurulmuştu. Yüksek bir maliyet ile de olsa bu amaç sağlanmıştı. Portekizliler tamamen Körfezin dışına itilmiş, yerli kabile ve emirliklerin itaatleri sağlanmıştı. On yedinci yüzyılın son çeyreğine yaklaşıldığında buradan kutsal beldelere yönelen hiç bir tehditten söz edilemez. Daha çok geleneksel bir rekabet olarak görülen İran tehdidi de 1638'den sonra tamamen bitmiştir. Bütün bunlara rağmen, zaman içinde bölgede oluşan bürokrasi ve âtıl kalan askerî birlikler merkeze yük olmaya başlamışlardı. Zira bunlar bölgenin gelir kaynaklarını tükettikleri gibi açıklar da oluşturmaktaydı. Bu durumun Lahsa'ya merkezden atamaların niçin durdurduğunu açıklamamıza kısmen imkân vermektedir. Zaten yüzyıldır körfezin savunması büyük ölçüde Basra ve Bağdat'ın görev sınırları içinde idi ve 1672'den sonra da böyle kalmaya devam edecekti.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

A. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)

Mühimme Defteri (MD)

Ruûs Kalemî (A. {RSK})

Tapu Tahrir Defteri (TD)

Kâmil Kepeci (KK)

B. Topkapı Sarayı Arşivi

E 4080; E 5860

2. Kaynak Eserler

Bostanzade, *Süleymanname*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, Nr. 3317.

Celalzâde, *Tabakatü'l- Memalik ve Derecatü'l-Mesalik*, (tıpkıbasım olarak neşreden Petra Kappert), Wiesbaden 1981.

Documentos Arabiscos, Lisboa, 1789.

Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatin*, c. 1, İstanbul, 1274.

Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'-Ebrâr*, Kahire, 1248.

___, *Süleymannâme*, İstanbul, 1248.

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1341.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahâifu'l Ahbar*, çev. İ. Erünsal, c.2, İstanbul, (t.y.).

Nasuhü's-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-i Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, neşreden H. G. Yurdaydın, Ankara, 1976.

Nişancı Mehmed, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya, nr.3100.

Peçevî İbrahim Efendi, *Pecevî Tarihi*, neşreden B. Sıtkı Baykal, c. 1, Ankara, 1981.

Rüstem Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Viyana Üniversitesi Kütüphanesi, Cod. Mixt 339.

Seydi Ali Reis, *Mirâtü'l-Memâlik*, haz. Mehmet Kiremit, Ankara, 1999.

Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul, 1297.

3. Araştırma Eserler

Al Wahby, Abd al Rahman Abdalla al Munef, *Al Othmaniyun wa Şark al Jazerah al Arabiyyah "Eyalet al Hasa, 1547-1671"*, Saudi Arabia, 2004.

Bayatlı, Nilüfer, "XVI. Yüzyılda Güney Irak'ta Lahsa Eyaleti ve Osmanlı Hakimiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 155, İstanbul, 2005.

Boxer, C. R., *Portuguese India in the Mid-Seventeenth Century*, Delhi, 1980.

Dames, Mansel Longworth, *The Book of Barbosa*, c. 1, New Delhi, 1989.

El Haydarus, Muhammed Hasan, *Es-Siyasah el Osmaniyye Ticah el Halic el Arabi*, Dâr el Mütenebbî, (t.y.).

Golddschmidt, Arthur ve Lawrence Davidson, *A Concise History of the Middle East*, U.S, 2006.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütûhati", *Belleten*, c. 21, s. 83, Ankara, 1957.

Hourani, Albert, *A History of the Arap People*, London, 1991.

İlhan, M. Mehdi, "The Katif District (Livâ) During the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of Ottoman Cadastral Survey", *Belleten*, c. 51, s. 200, Ankara, 1987.

Ivanov, Nikolay, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi*, çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Ankara, 2013.

Kurtoğlu, Fevzi, "Hadim Süleyman Paşa'nın Mektupları ve Belgrad'ın Muhasara Planı", *Belleten*, c. 4, s. 13, Ankara, 1994.

Mandaville, Jon E., "Ottoman Province of Al-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of the American Society*, vol. 90, no 3, Jul-Sep., 1970.

Orhonlu, Cengiz, "1559 Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor", *Tarih Dergisi*, c. 17, s. 22, 1967.

___, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Belleten*, c. 34, s. 134, Ankara, 1970.

___, "Seydi Ali Reis", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. 1, s. 1, 1979.

Özbaran, Salih, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, s. 25, 1971.

___, "Bahrain in 1559 A Narrative of Turco-Portuguese Conflict in the Gulf", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies III)*, İstanbul, 1982.

Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı”, *Bellekten*, çev. Mustafa Öztürk, c. 54, s. 211, Ankara, 1991.

Stripling, George William Frederick, *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574*, Philadelphia, 1942.

Taşdemir, Mehmet, “XVI. Yüzyılda Lâhsa Eyâleti ve Katıf Kazası”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan 1999)*, yay. haz. Turan Gökçe, İzmir, 2000.

